

ISAIAH BERLIN

MINTEA

SOVIETICĂ

CULTURA RUSĂ SUB COMUNISM

Ediție de Henry Hardy
cu o nouă introducere

Cuvânt înainte
de Strobe Talbott

Glosar
de Helen Rappaport

Traducere din engleză
de Marina Vraciu

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

<i>Prefață la ediția Brookings Classic</i>	
de Strobe Talbott	11
<i>Introducerea editorului la prima ediție</i>	21
<i>Introducerea editorului la ediția Brookings Classic</i>	45
Artele în Rusia în timpul lui Stalin	57
O vizită la Leningrad	88
Un mare scriitor rus	102
Conversații cu Ahmatova și Pasternak	115
Boris Pasternak	150
De ce alege Uniunea Sovietică să se insularizeze	155
Dialectica artificială: generalisimul Stalin și arta guvernării	164
Patru săptămâni în Uniunea Sovietică	189
Cultura rusă în epoca sovietică	201
Supraviețuirea intelighenției ruse	243
<i>Anexă</i>	
Idei marxiste și nemarxiste în politica sovietică	247
Comunism	266
<i>Glosar de nume proprii</i>	
de Helen Rappaport	271
<i>Lecturi suplimentare</i>	329
<i>Indice</i>	335

Prefață la ediția Brookings Classic
de Strobe Talbott

Uimitoarea viață a lui Isaiah Berlin a durat aproape tot atât cât secolul XX, ceea ce i-a permis să verifice dinamica evoluției lui, precum și cauzele și consecințele ororilor sale. S-a născut în 1909, la scurt timp după ce revoluționarii ruși adăugaseră cuvântul pentru consiliu, „soviet“, la cel al unui comitet de grevă provincial. Treisprezece ani mai târziu, acest cuvânt avea să devină adjectivul definitiv din denumirea celui mai mare stat din lume (ca suprafață). Uniunea Sovietică a fost totodată, timp de patru decenii, una din cele două superputeri ale planetei. Însă viața acestei țări a fost remarcabil de scurtă – șaiszeci și nouă de ani, aproape cât cea alocată în Biblie unui muritor de rând, de șaptezeci. A eșuat mai cu seamă fiindcă s-a bazat pe autocrație, pe regimul terorii, legi arbitrare, dependența de minciuni și dominația exercitată asupra vecinilor săi. Aceste trăsături ale sistemului sovietic și ale mentalității sovietice au fost o anatemă pentru valorile liberale care stau la baza contribuțiilor lui Berlin la filozofie, teoria politică, cercetarea științifică și predare. Ele s-au dovedit distructive pentru Uniunea Sovietică însăși.

Cu doisprezece ani în urmă, când Brookings Institution Press a publicat volumul de scrieri ale lui Berlin consacrate fenomenului pe care el îl înțelegea atât de bine, scopul nostru a fost să prezentăm viziunea unui mare intelect asupra unei perioade din istoria recentă. Ar fi fost un motiv suficient pentru ca editura să reediteze cartea care acum este o parte din

seria noastră Brookings Classic. S-a întâmplat însă ca lansarea acestei ediții să prezinte un interes și o importanță sporite acum, când Federația Rusă se află sub o conducere entuziasmată de multe idei generate de mintea sovietică.

Isaiah Berlin era convins că ideile contează nu doar ca produse ale intelectului, ci ca generatoare de sisteme, ghiduri de guvernare, modelatoare de politici, elemente de inspirație pentru cultură și motoare ale activității omului. El este astfel o figură de importanță simbolică pentru Institutul Brookings și alte organizații similare din Washington. Oricare vor fi fiind diferențele dintre ele, aceste organizații recunosc rolul central al ideilor în viața publică. Ele meditează la cele mai dificile probleme cu care se confruntă societatea, națiunea și lumea noastră – și caută soluții. De aceea se și numesc *think tanks*.

Probabil că Berlin ar fi avut o replică ironică la adresa acestor asociații (și a denumirilor lor), nu în ultimul rând din cauza scepticismului său față de părerea americană potrivit căreia pentru fiecare întrebare există un răspuns și toate problemele pot fi pe deplin rezolvate. Însă lui Berlin i-ar fi plăcut să viziteze clădirea noastră principală din Massachusetts Avenue, nr. 1775. S-ar fi simțit imediat acasă, fiindcă din 1942 până în 1946 a lucrat ceva mai sus pe acest bulevard, la nr. 3100, la Ambasada Britanică. Fiind un interlocutor uimitor și exuberant, ar fi considerat cafeneaua de la primul etaj un loc deosebit de primitiv. În fiecare zi, de la amiază până la ora două, e plin de oameni de știință de la Brookings și alții din Think Tank Row, care se adună aici cu regularitate ca să-și verifice ultimele idei în timpul prânzului. Ar fi fost amuzant să-l avem pe Sir Isaiah în mijlocul nostru, nu în ultimul rând pentru că amuzamentul era încă un ingredient al vieții – inclusiv al vieții intelectuale – pe care îl oferea și îl aprecia la ceilalți. Fiul său vitreg, Peter Halban, își amintește că Berlin îl învăța să joace varianta ru-sească a jocului cu jetoane *tiddlywinks**. Îi plăceau jocurile de

* *Bloški* (n. tr.).

cuvinte, poveștile și bârfele. Comentariile sale asupra condiției umane erau adeseori dezinhitate și jucăușe.

Berlin ar fi petrecut un timp și în biblioteca noastră. Era convins că ideile, ca și civilizațiile, statele și indivizii, le datorează mult generațiilor anterioare. Acele idei continuă să trăiască în cărți. Se definea drept istoric al ideilor. Se considera nu atât un promotor de noi adevăruri, cât un observator, un critic care le sintetiza și explica pe cele vechi. Punea mare preț pe cercetare – pe analiza dovezilor empirice, evaluarea muncii făcute de alții înaintea sa și înțelegerea implicațiilor acestora pentru timpul lor și al nostru.

O calitate pe care oricine l-a cunoscut, fie personal, fie prin scrierile sale, o asociază cu Berlin este gândirea sa neîncorsată. El respecta nu doar părerile celorlalți, ci și natura complexă a realității și a moralității. *Pluralism* era unul din rarele cuvinte cu acel sufix care avea în vocabularul său conotații pozitive. Majoritatea celorlalte *isme* se aflau undeva între ceva suspect și anatemă. Era un campion al deschiderii și toleranței prin care o comunitate – o organizație studentească, o adunare a cetățenilor sau o națiune – încurajează idei diferite, adeseori aflate în conflict, despre ce e bine, adevărat și drept.

Ultima dată l-am întâlnit pe Berlin în 1994, cam cu doi ani înainte să moară. Pe atunci lucram la Departamentul de Stat și am ținut la Oxford o prelegere despre promovarea democrației ca obiectiv al politicii externe a Statelor Unite. Mă tulbura să-l văd de la pupitru acolo, în primul rând, în robă, cu ochii ațintiți asupra mea și sprâncenele arcuite. Când am terminat, s-a apropiat de mine și, pe lângă câteva amabilități, mi-a oferit un sfat de la cel care cred că nu era omul său de stat preferat: Talleyrand. „*Surtout pas trop de zèle*“¹, a zis el. Am avut impresia nu atât că mă corecta, cât că mă lăsa să înțeleg ce crede cu adevărat cam despre tot ce e american, mai ales despre politica noastră externă.

1. „Mai ales fără prea mult zel.“

Ceea ce el numea „inevitabilitatea scopurilor contradictorii“ era „*singurul* adevăr pe care l-am aflat vreodată“.¹ „Unele din Marile Bunuri nu pot trăi împreună. [...] Suntem condamnați să alegem, și fiecare alegere ar putea atrage după sine o pierdere ireparabilă.“² Este un ingredient esențial al conceptului său de pluralism și de liberalism.

Astfel, pentru el, toate chestiunile interesante sunt dileme. Mai rău decât a face o greșeală este doar să crezi că nu poți greși. El socotea că trebuie să înfruntăm inevitabilitatea consecințelor nedorite, potențial periculoase chiar dacă facem ceea ce suntem convinși că e alegerea justă.

Dacă Berlin ar fi dus lucrurile până aici, și nu mai departe, ne-ar fi lăsat pe toți – inclusiv pe aceia dintre noi care lucrează în *think tank*-uri – într-o fundătură, o stare de paralizie etică și intelectuală, ca să nu mai menționăm indecizia cronică.

Însă el nu ne-a lăsat acolo. Susținea că *dificultatea* alegerii nu ne eliberează de *necesitatea* alegerii. Recunoașterea unei dileme nu este o scuză pentru echivocuri, nehotărâre sau inacțiune. Trebuie să cântărim argumentele pro și contra și să hotărâm ce avem de făcut. Dacă nu procedăm așa, alții vor fi cei care vor hotărî, iar cei care o vor face s-ar putea foarte bine să acționeze pornind de la un *ism* nociv. În ansamblu, a face o alegere, mai ales una dificilă, este, credea Berlin, o parte esențială din „ceea ce înseamnă să fii om“.

Probabil cea mai cunoscută frază asociată cu viziunea lui Berlin despre lume și omenire este cea folosită în titlul eseului său „Ariciul și vulpea“*. Acesta vine dintr-un fragment de

1. Scrisoare către Jean Floud, 5 iulie 1968; citată de Michael Ignatieff în *Isaiah Berlin: A Life*, London, New York, 1998, p. 246.

2. „The Pursuit of the Ideal“, în *The Crooked Timber of Humanity*, ed. Henry Hardy, ed. a doua, Princeton, 2013, p. 14 [vezi „Urmărirea idealului“, în Isaiah Berlin, *Lemnul strâmb al omenirii*, tr. Andrei Costea, Humanitas, București, 2021, p. 41 (n. tr.)].

* Vezi „Ariciul și vulpea“ în Isaiah Berlin, *Gânditorii ruși*, tr. Marina Vraciu, Humanitas, București, 2022, p. 60 (n. tr.).

**MINTEA
SOVIETICĂ**

Artele în Rusia în timpul lui Stalin

DECEMBRIE 1945

Scena literară sovietică este ceva aparte, iar pentru a o înțelege ne sunt utile câteva analogii din Occident. Din diverse cauze, Rusia a avut, în trecut, o existență oarecum izolată de restul lumii și nu a constituit niciodată cu adevărat o parte a tradiției occidentale; literatura ei a oferit mereu exemple ale atitudinii ambivalente în relația sa dificilă cu Occidentul, luând când forma unui dor violent și neîmplinit de a intra și de a deveni parte a curentului principal al vieții europene, când a unui dispreț resentimentar („scit“*) față de valorile occidentale, care nu s-a limitat nicidecum la proclamarea slavofilismului, ci a fost, de cele mai multe ori, o combinație indecisă a acestor curente reciproc opuse. Această emoție amestecată formată din iubire și ură s-a infiltrat practic în scrierile oricărui scriitor rus cunoscut, căpătând uneori accente vehemente în protestul împotriva influențelor străine care, într-o formă sau alta, dă culoare capodoperelor lui Griboedov, Pușkin, Gogol, Nekrasov, Dostoievski, Herzen, Tolstoi, Cehov, Blok.

Revoluția din Octombrie a izolat Rusia și mai tare, iar evoluția ei a devenit, vrând-nevrând, și mai egocentrică, conștientă de sine și incomensurabilă cu cea a vecinilor ei. Nu-mi propun să trasez situația din perspectivă istorică, însă prezentul este de neînțeles fără cel puțin o privire aruncată asupra

* Scitii, popoare iraniene considerate unul dintre substraturile asimilate ale slavilor de răsărit, în special ale rușilor (n. tr.).

evenimentelor din trecut, și probabil că ar fi convenabil, și nu ar induce prea mult în eroare, să defalcăm evoluția recentă a Rusiei în trei mari etape: 1900–1928; 1928–1937; 1937 până în prezent, chiar dacă asta, după cum se poate dovedi cu ușurință, este ceva artificial și suprasimplificat.

1900–1928

Primul sfert al secolului XX a fost o perioadă frământată și tensionată în care literatura rusă, mai ales poezia (la fel ca teatrul și baletul), în special sub influența franceză și, în oarecare măsură, germană (deși în prezent nu se poate afirma așa ceva), a atins apogeul în epoca clasică a lui Pușkin, Lermontov și Gogol. Revoluția din Octombrie a avut un impact violent, însă nu a stăvilat acest avânt. Preocuparea profundă și inepuizabilă privind problemele sociale și morale este poate trăsătura caracteristică cea mai frapantă a artei ruse în ansamblul său. Ea a modelat în bună măsură marea Revoluție, iar după triumful acesteia a dus la o bătălie îndelungată, încrâncenată între, pe de o parte, rebelii în primul rând artiști, care vedeau în Revoluție ocazia de a-și transpune în fapt atitudinile (și capriciile) cele mai violente, „antiburgheze“, și, pe de alta, oamenii de acțiune în primul rând politici, care doreau să supună direct orice activitate artistică și intelectuală Țelurilor sociale și economice ale Revoluției.

Cenzura rigidă care a permis doar autorii și ideile atent selecționate, precum și interzicerea sau descurajarea multor forme de artă nonpolitice (mai ales genurile triviale ca poveștile populare de dragoste și polițiste, sau tot felul de romane ieftine și literatura de duzină) au fixat în mod automat atenția publicului cititor asupra operelor noi și experimentale, pline, după cum se întâmplase și înainte în istoria literaturii ruse, de noțiuni sociale cu o încărcătură puternică, adeseori

ciudate și fanteziste. Poate fiindcă toate conflictele din apele tulburi ale politicii și economiei au fost considerate mult prea alarmante, confruntările literare și artistice au devenit (ca în landurile germane cu un secol înainte, în perioada poliției lui Metternich) singurul câmp autentic de luptă al ideilor; chiar și în prezent, periodicele literare, deși în mod necesar bine strunite, sunt, tocmai din acest motiv, o lectură mai plină de viață decât presa cotidiană, monotonă în conformismul ei și pur politică.

Principala bătălie de la începutul și de la mijlocul anilor 1920 s-a dat între experimentatorii literari liberi și oarecum anarhiști și zeloșii bolșevici, cu încercări nereușite de a încheia un armistițiu de către figuri ca Lunacearski și Bubnov¹. Ea a culminat, în anii 1927–1928, cu o victorie, iar apoi, când starea de fapt li s-a părut autorităților prea revoluționară și chiar troțkistă, cu căderea și epurarea (în anii 1930) a cunoscutului RAPP (Asociația Revoluționară a Scriitorilor Proletari), condus de fanaticul cel mai inflexibil al culturii proletare colectiviste, criticul Averbah. A urmat, în perioada de „pacificare“ și stabilitate organizată de Stalin și colaboratorii săi cu spirit practic, o nouă ortodoxie, îndreptată mai ales împotriva apariției oricărei idei care ar fi putut să tulbure și să distragă astfel atenția de la sarcinile economice ce stăteau înainte. Asta a dus la o nivelare generală căreia singurul autor clasic supraviețuitor al perioadei de glorie, Maksim Gorki, i-a dat – în cele din urmă și, potrivit unora dintre prietenii lui, cu disperare reticentă – binecuvântarea.

1. Primii doi investiți în postul de comisar al poporului pentru [cultură și] educație (traducerea cuvântului rusesc *prosvetșenie*, al cărui sens include cultura și educația, este problematică): pentru detalii, vezi Glosarul.

1928–1937

Noua ortodoxie, care s-a consolidat în toamna anului 1928, după căderea lui Troțki, a pus capăt ferm perioadei de incubație în timpul căreia cei mai buni poeți, romancierii și dramaturgi, precum și compozitori și regizori de filme sovietici au realizat cele mai originale și memorabile opere. Ea a marcat sfârșitul zbuciumaților ani 1920, când vizitatorii din Occident erau uimiți și uneori scandalizați de teatrul lui Vahtangov¹, când Eisenstein, care încă nu era un realizator de film, își regiza amuzantele experimente futuriste pe scenele descoperite în vilele dezafectate ale negustorilor moscoviți, iar marele regizor Meyerhold, a cărui viață artistică este un fel de microcosmos al vieții artistice din țara sa și al cărui geniu abia începe să fie recunoscut, își desfășura cele mai îndrăznețe și memorabile experimente teatrale. Înainte de 1928, exista o vastă efervescență a gândirii sovietice, care în acei ani de început era cu adevărat animată de spiritul de revoltă și opoziția față de arta occidentală, socotită drept ultima luptă disperată a capitalismului, care urma să fie demolată pe plan artistic și pe toate celelalte fronturi de cultura proletară, prozaică, materialistă, tânără, puternică, mândră de simplitatea ei brutală și de viziunea ei crudă și violentă despre lume pe care Uniunea Sovietică, agonizantă dar triumfătoare, o făcea să se nască.

Vestitorul și principala forță inspiratoare a acestei noi mișcări iacobine a fost poetul Maiakovski, care, împreună cu discipolii săi, a format celebra asociației LEF². Deși erau multe

1. Evgheni Bagrationovici Vahtangov (1883–1923), actor, regizor și profesor de artă dramatică, elev al lui Stanislavski, a fost celebru pentru munca sa inovatoare de la Teatrul de Artă din Moscova, la începutul anilor '20. Vezi și Glosarul.

2. Abreviere pentru „Levii front iskusstva“ (Frontul de Stânga al Artei).

lucruri pretențioase, contrafăcute, grosolane, exhibiționiste, infantile sau pur și simplu absurde în această perioadă, existau multe altele pline de viață. LEF nu era atât comunistă, în mod didactic, cât antiliberală, semănând pe alocuri, în această privință, cu futurismul italian anterior anului 1914. Aceasta a fost perioada celor mai bune lucrări ale unor poeți precum popularul „tribun“ Maiakovski, care, chiar dacă nu a fost un mare poet, a fost un inovator literar și autorul unei emancipări radicale, de o energie, forță și, mai presus de toate, influență uimitoare; epoca Annei Ahmatova (până la tăcerea ei din 1923), a lui Pasternak, Selvinski, Aseev, Bagrițki, Mandelștam; epoca unor romancierii precum Aleksei Tolstoi (care s-a întors de la Paris în anii 1920), Prișvin, Kataev, Zoșcenko, Pilniak, Babel, Ilf și Petrov; a dramaturgului Bulgakov, a unor critici literari și savanți consacrați ca Tînianov, Eichenbaum, Tomașevski, Șklovski, Lerner, Ciukovski, Jirmunski, Leonid Grossman. Vocile unor scriitori din emigrație precum Bunin, Țvetaeva, Hodasevici, Nabokov abia s-au făcut auzite. Emigrarea și întoarcerea lui Gorki reprezintă o altă poveste.

Statul avea controlul absolut în toate. Singura perioadă de libertate în care nu a existat cenzură în istoria modernă a Rusiei a fost cea cuprinsă între februarie și octombrie 1917. În anul 1934, regimul bolșevic a consolidat vechile metode, impunând mai multe etape de supraveghere – mai întâi prin Uniunea Scriitorilor, apoi printr-un comisar numit de stat, și, în fine, prin Comitetul Central al Partidului Comunist. Partidul a trasat o „linie“ literară: la început, celebrul Proletkult, care cerea lucrări colective pe teme sovietice făcute de echipe de scriitori proletari; apoi, venerarea eroilor sovietici și pre-sovietici. Cu toate acestea, artiștii originali și surprinzători nu au fost aduși la ascultare, până în anul 1937, de statul atotputernic; uneori, dacă erau pregătiți să-și asume suficiente riscuri, reușeau să convertească autoritățile la valorile unei abordări neortodoxe (așa cum a făcut dramaturgul Bulgakov);